

УДК 94(477)«19» ЧОРНОВІЛ

Бажан О. Г.

ПРОВІСНИК ДУХОВНОЇ СВОБОДИ

У статті розглядається громадсько-політична діяльність відомого правозахисника в українському національному русі 1960-1980-х років В. Чорновола (1937-1999).

Рік 1967-й... Могутня радянська імперія з при-
таманною їй помпезністю відзначала 50-річчя
жовтневого перевороту, з легкої руки кремлів-
ських ідеологів названого Великою Жовтневою
революцією. Шпальти партійної преси буквально

рясніли безкінечними рапортами, парадними
репортажами з місць про рейдові перемоги
окремих колективів, творчі здобутки науковців
і митців, громіздкими теоретичними статтями про
переваги соціалістичного способу життя. Впев-

нитись у поступальному розвитку радянської держави, справжньому триумфі демократії, повному і остаточному вирішенні національного питання у великій багатонаціональній державі мали і численні зарубіжні делегації, яким за будь-яку ціну намагалися подати вміло сервіроване бажане за дійсне.

Саме на тлі цих урочистих маршів і побачила світ книга тридцятирічного журналіста В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму (Портрети двадцяти "злочинців")», у якій засуджувалися політичні репресії УРСР. Її автор аж ніяк не скидався на одвічного ворога всевладної системи. Біографія літератора була схожа на біографію сотень його ровесників, які піднімали з повоєнних руїн українські міста і села, освоювали цілину, зводили промислові гіганти.

Народився В'ячеслав Чорновіл у селі Єрки Звенигородського району Черкаської області. Його батько, один із перших комсомольців села, активно проводив курс Комуністичної партії на колективізацію, а пізніше, отримавши освіту, став учителем, директором сільської школи, відмінником народної освіти України. Такими ж бездоганними з точки зору системи були і перші кроки самого В. Чорновола. У школі - голова ради піонерської дружини, секретар комсомольської організації, випускник-медаліст. Під час навчання у Київському університеті у складі ударних будівельних загонів він брав участь у спорудженні промислових об'єктів Донбасу.

Після закінчення вищого навчального закладу В. Чорновіл отримав призначення на Львівську телевізійну студію, де, крім основної роботи, виконував обов'язки секретаря комсомольської організації студії, члена районного і Львівського обласного комітетів ЛКСМУ.

У 1963-1965 рр. здібний журналіст і перспективний організатор молоді працював штатним секретарем комітету комсомолу головного управління Київської ГЕС, а згодом його було висунуто на посаду завідувача відділу комсомольської газети [1]. Отже, шлях для просування по службових сходинках був Чорноволу відкритий. Однак, попри всю логіку подій, він обрав для себе іншу дорогу, сповнену численних життєвих негараздів, немислимо тяжких випробувань.

Визначальну роль у формуванні світогляду В. Чорновола, як і багатьох інших шістдесятників, відіграв XX з'їзд КПРС. «Суворая правда партійного з'їзду, - говорив він на слідстві в 1972 р., - багато чому навчила, насамперед нічого не брати на віру, до всього доходити своїм розумом, бути громадянином, а не обивателем,

відчувати власну відповідальність за загальні справи» [2].

Очевидно, що саме відчуття власної відповідальності, особиста небайдужість поставили В. Чорновола в ряди тих, хто став на перепоні новій хвилі неосталінізму, здатній поглинути, звести нанівець слабкі та невизначені демократичні тенденції другої половини 1950-х - початку 1960-х років.

У вересні 1965 року В. Чорновіл разом з іншими представниками української інтелігенції активно виступає проти переслідування інакшумців, а в 1966 році береться за перо, щоб висловити свій погляд на ті негативні процеси, які стверджувалися в Україні. Так народилася праця «Правосуддя чи рецидиви терору?», в якій він намагався розкрити зловісний механізм політичних репресій другої половини 1960-х років, показати аморальність правоохоронних органів, зорієнтованих лише на виконання соціального замовлення, розповісти про долю своїх товаришів, які за свої непересічні погляди опинилися у в'язницях і виправно-трудових таборах. У книзі наводилося чимало різноманітних документів - петицій, уривків зі стенограм судових засідань, що й сьогодні робить її цінним джерелом для дослідження українського національного руху останніх чотирьох десятиліть.

Рукопис книги «Правосуддя чи рецидиви терору?», підготовлений протягом перших місяців 1966 р., було офіційно надіслано першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту, голові КДБ при РМ УРСР В. Нікітченку, прокурору УРСР Ф. Глуху, голові Верховного Суду В. Зайчуку та іншим високопосадовцям [3]. Дещо пізніше російський переклад праці, здійснений в Інституті мовознавства за ініціативою З. Франко, було надіслано до ЦК КПРС, розповсюджено серед московських правозахисників. Одночасно працю було переправлено за кордон і під назвою «Янічого у Вас не прошу» видруковано в часописі «Новий шлях», а в 1968 р. вона вийшла окремим виданням в Торонто (Канада).

Як з'ясувалося, це був лише перший удар по іміджу радянської системи, завданий Чорноволом. Другим, не менш влучним і сильним, стала його книга «Лихо з розуму (портрети двадцяти "злочинців")», написана і впорядкована на документальних матеріалах.

Читаючи її, кожний допитливий і небайдужий міг переконатися, що радянські владні структури переслідують аж ніяк не купку нікому не потрібних відщепенців, а кидають за ґрати тих, кого по праву можна вважати елітою української нації: автор неповторних живописних полотен Панас

Заливаха, повновладний володар слова Михайло Осадчий, упорядник рим української мови, перекладач Шекспіра і Байрона Святослав Караванський, один із організаторів Київської капели бандуристів Ярослав Геврич, літературознавець і мистецтвознавець Богдан Горинь, талановитий психолог-експериментатор Михайло Горинь та інші постають перед читачем через призму їхньої багатогранної творчості, подвижницької громадської діяльності.

Кожний рядок, кожний абзац, кожний документ з поданих на сторінки книги - це гнівне звинувачення тим, хто, отримавши партійно-державні індульгенції, роками знекровлював Україну, чинив на її землі безжалісний і несправедливий суд. Чого, наприклад, вартий опублікований лист дружини Святослава Караванського, Ніни Строкатової, начальнику табору Королькову, першому секретареві ЦК КПРС Л. Брежневу, редакції газети «Юманіте» від 26 грудня 1966 р., у якому вона просила розстріляти свого чоловіка, щоб припинити його багаторічні муки, а також розв'язати таким чином безперервні конфлікти між ним і адміністрацією колонії [4].

Книгу «Лихо з розуму» широко розповсюджували як за кордоном, так і в Україні, передавали в ефір західними радіостанціями, передруковували в періодичних закордонних виданнях. На той ефект, який книга справила у світі, звернуло увагу видавництво, що підготувало до друку перше її видання: «До 50-ліття жовтневого перевороту по всьому світі гудуть фанфари "творчих перемог соціалізму", підкріплені легендою десталінізації, ліквідації терору. Але це тільки ошуканство, СРСР залишився тюрмою народів. Крик про повернення соціалістичної законності прикриває сваволю поліцейних органів, які намагаються задушити всяку думку. Бо для тира на найстрашніша власне думка» [5].

Важливу обставину підкреслив уже в наші дні один з керівників Львівського «Меморіалу» Євген Гринів, який писав, що значення появи книги В. Чорновола не обмежується тільки впливом на українську діаспору та широкі кола громадськості Канади, США, Франції. Вона дуже багато важила для молодшого покоління бунтарів у контексті їхнього становлення як борців за волю України [6].

Гострою полемічністю відзначалася й інша публіцистична праця В. Чорновола «Як і що обстоює Богдан Стенчук», написана у відповідь невідомому критику роботи І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Викладені в ній документи, за загальною думкою, були вагоміші за ті, що подавалися у колективній праці, виготов-

лених на ідеологічній кухні ЦК Компартії України. Отже, своїми публіцистичними працями, написаними в 1960-1970-х роках, В. Чорновіл увійшов помітною постаттю в історію політичної думки згаданого періоду, служив її подальшому розвитку, сприяв виробленню системи нових гуманістичних цінностей.

З іменем В. Чорновола пов'язане також широке розповсюдження публіцистичного доробку одного з найвідоміших українських дисидентів, політв'язня Валентина Мороза. У червні-липні 1967 р. він надіслав Голові Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченку статтю В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії» [7], у якій червоною ниткою проходить думка про те, що зловісна імперія Берії - імперія насильства і терору не лише не перестала існувати, а стала ще могутнішою і впливовішою.

Справа В. Чорновола слухалася 15 листопада 1967 р. у Львівському обласному суді. З вуст представників радянської Феміди лунали звинувачення в націоналізмі, розповсюдженні клебницьких вигадок. Написання книги «Лихо з розуму», розповсюдження публіцистичного твору В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії» коштували Чорноволу трьох років позбавлення волі. Оцінюючи згаданий судовий вирок, І. Дзюба, І. Світличний, Л. Костенко в листі до вищих посадових осіб республіки, окремих депутатів Верховної Ради УРСР відзначали, що він: «... перебуває в разючій невідповідності до матеріалів слідства і звинувачення скидається на особисту помсту, розправу наділених владою осіб над людиною, що по-іншому думає і наслідуються критикувати дії окремих представників радянських установ, тобто здійснює своє конституційне право» [8].

Про оприлюднення позацензурної літератури, заяв, петицій, листів в умовах жорсткої політичної цензури не могло бути жодної мови. В. Чорновіл, як і інші учасники дисидентського руху в Україні, чітко усвідомлювали, що єдиним каналом їхнього розповсюдження в 1960-1980-х роках залишався самвидав - непідконтрольний засіб поширення об'єктивної інформації. Якщо в 1960-х роках засобами самвидаву поширювались окремі літературні твори, публіцистичні праці, документи правозахисного руху, то вже на початку 1970-х років цілком конкретно поставило на порядок денний питання про публікацію періодичних позацензурних видань, присвячених широкому колу наявних в Україні проблем. Так у 1969 р. народилася і стала реалізовуватися ідея підготовки «Українського вісника», яка об'єднала навколо себе певне коло українських

інакодумців. Ініціатор випуску «Українського вісника» В'ячеслав Максимович згодом зауважував, що праця українських правозахисників аж ніяк не наслідувала московську «Хроніку текущих событий» або інші аналогічні видання, а виходила безпосередньо з українського досвіду, місцевих можливостей і завдань [9].

У підготовці та розповсюдженні 1-5 чисел «Українського вісника» за редакцією В. Чорновола найактивнішу участь брали М. Косів, Я. Кендзьор, О. Антонів, Я. Шашкевич, В. Мороз та інші. Як твердить історик Г. Касьянов, «Український вісник» мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Рівному, Одесі, Черкасах [10].

Аналізуючи тематику «Українського вісника», слід відзначити її різнобічність. Часопис друкував на своїх сторінках і літературні твори, і поліемічні нариси, і хроніку українського правозахисного руху.

Цікаво, що на титульній сторінці «Українського вісника» було вміщено застереження «легальне позацензурне видання». Над цим не раз кепкував С. Хмара, який з іронією запитував: «Цікаво, де б опинився редактор "легального видання", якби КДБ знав, хто і де його укладає?»

На жаль, ці питання для КДБ недовго залишалися без відповіді. В 1972 р. головного редактора «Українського вісника» В. Чорновола було заарештовано. Вже без нього 5-те число журналу підготували і розповсюдили Михайло Косів та Ярослав Кендзьор. Однак пізніше, з метою конспірації, вони були змушені припинити видання часопису.

Незважаючи на виняткові складнощі, видання «Українського вісника» стало в політичному житті України подією надзвичайної ваги. Внаслідок проведеної В. Чорноволом та його побратимами у боротьбі з радянським режимом роботи виник центр руху, його структурна база, місце обміну думками. До того ж поява періодичного друкованого органу засвідчила вихід українського національного руху на новий організаційний рівень.

Нелегальне становище, у якому діяли націонал-комуністичні, націоналістичні, загальнодемократичні організації та групи в 1960-х роках, значно обмежувало їхні можливості, звужувало контакти з зарубіжними засобами масової інформації, міжнародними правозахисними організаціями, перешкоджало активно і цілеспрямовано впливати на громадську думку. Тому вже на початку 1970-х років постало питання про створення таких організацій і груп, які б легаль-

но діяли в рамках радянського законодавства та міжнародного права. Однією з перших таких організацій став «Громадський комітет на захист Ніни Строкатової». Уже сама історія його створення заслуговує на пильну увагу дослідників. Подібна зацікавленість пояснюється тим, що ряд правозахисників не без підстав вважають «Комітет» предтечею Української Гельсінської групи.

Аналізуючи обставини створення «Комітету», можна твердити, що виник він стихійно, хоча і був обумовлений усією попередньою діяльністю українських правозахисників. Після арешту в Одесі у грудні 1971 р. Ніни Строкатової її одноклубці вирішили розпочати петиційну кампанію на її захист. Причому здійснювати її не поодиночці, а спільними зусиллями, скоординовано і цілеспрямовано. Так з'явився «Громадський комітет на захист Ніни Строкатової», декларацію про заснування якого 21 грудня 1971 р. підписали В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус, Ірина Стасів-Калинець, Петро Якір.

На жаль, як зазначав В. Чорновіл, який разом з І. Стасів-Калинець стояв біля джерел «Комітету», останній фактично не встиг розгорнути ніяких дій через арешт частини його учасників [11]. Разом з тим уже сам досвід створення легальної правозахисної організації мав своє позитивне значення. По-перше, він переконав у можливості та доцільності об'єднання зусиль найбільш активної групи правозахисників; по-друге, проклав шлях до створення такої правозахисної організації, яка опікувалася б долею не окремого політв'язня, а взяла на себе координацію усього правозахисного руху.

Нові спроби створення легальної української правозахисної організації спостерігаються в середині 1970-х років і спираються на ті реалії, які склалися на той час у внутрішній і зовнішній політиці СРСР. Приєднання Радянського Союзу до ряду міжнародних пактів, підписання Гельсінської угоди створили правову базу для діяльності різних правозахисних організацій, служили основою для розгортання гельсінського руху, наріжним каменем якого стала боротьба за досягнення політичних, економічних, соціальних, національних, релігійних прав людини.

Сьогодні важко сказати з абсолютною точністю, кому конкретно належала ідея створення Української Громадської Групи сприяння Гельсінських угод, але можна з переконаністю твердити, що вона активно обговорювалася в середовищі українських правозахисників. Незважаючи на протидію владних структур, правоохоронних органів, загрозу чергового терміну ув'язнення (у квітні 1980 р. КДБ сфабрикував проти В. Чор-

новола нову кримінальну справу), в умовах заслання В'ячеслав Чорновіл у травні 1979 р. долучився до учасників гельсінського руху в Україні.

Події, які відбувалися в Українській РСР наприкінці 80-х - на початку 90-х років ХХ ст., пришвидшили становлення нової незалежної держави. Серед когорти патріотів, які прагнули вирвати Україну з полону так званої радянської імперії, визначне місце належить і В'ячеславу Максимовичу. В часи «горбачовської перебудови» в республіці спостерігалися складні суспільно-політичні зрушення, що супроводжувалися появою руху на підтримку реформ Генсека КПРС, виникненням неформальних груп та організацій. Влітку 1987 р. відновила діяльність репресована Українська Гельсінська Група. Головну роль у її відродженні відіграли дисиденти, які першими повернулися з таборів, - В. Чорновіл, брати Горині та ін. Водночас В. Чорновіл переймався проблемами відновлення на легальних підставах свого дітища - «Українського вісника», який став першим опозиційним друкованим органом в Україні. У серпні 1987 р. побачив світ відкритий лист В. Чорновола до Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, у якому викладалися основні програмні вимоги відновленої правозахисної організації. Автор переконував керівництво КПРС у необхідності виробленого нового курсу національної політики. Чорновіл, зокрема, виступав за розширення прав союзних республік, повернення національним мовам у повному обсязі державних прав, закликав до ліквідації «білих плям» вітчизняної історії та реабілітації ОУН, УПА, жертв сталінських і брежнєвських репресій, протестував проти політики русифікації України.

«Відкритий лист», на думку історика діаспори А. Камінського, «треба вважати програмним

документом не лише самих гельсінців, а й ширшої суспільної динаміки, яка була виразником української політики того часу».

У вересні 1989 р. В. Чорновіл - серед 1109 делегатів, які брали участь в установчому з'їзді Руху. Разом з колишніми політв'язнями Л. Лук'яненком, М. Горинем, С. Хмарою В. Чорновіл представляв радикальну течію Руху, яка наполягала на виході України зі складу СРСР, утвердженні в суспільстві повноцінного плюралізму.

Переростання «перебудови» в «антикомуністичну революцію» упродовж квітня 1990 - квітня 1992 р. В. Чорновіл сприяв на посаді голови Львівської обласної ради та облвиконкому. Зміст, отримані результати та суспільна значущість глибинних зрушень, що відбувалися за безпосередньої участі В. Чорновола у самому «серці Галичини», можуть бути віднесені до справді революційних. Ідеться про створення всіх необхідних передумов для прискорення і завершення процесу формування сучасної української політичної нації, а також докорінну зміну системи влади в регіоні.

Будучи одним із лідерів радикального крила частини Верховної Ради - Народної Ради, В. Чорновіл сприяв прийняттю Декларації про державний суверенітет України, проголошенню 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України. Перебуваючи з квітня 1992 р. до березня 1999 р. (25 березня 1999 р. загинув в автокатастрофі) на постійній роботі в парламенті України, очолюючи депутатську фракцію НРУ, В. Чорновіл усіяко намагався створити умови для самоствердження, самореалізації національного організму, набуття економічної могутності, культурного розвою, втілення в життя соборницької ідеї, надання Україні суб'єкта міжнародного товариства.

1. Архів Управління СБУ в Львівській області.- Спр. П-2335.- Т. 3.- Арк. 24.
2. Там само.- Арк. 23.
3. Там само.- Т. 2.- Арк. 214-216.
4. *Чорновіл В.* Лихо з розуму.- Львів, 1991.- С. 174.
5. Там само.- С. 12.
6. *Гришів С.* «Лихо з розуму» і його автор // Лихо з розуму.- Львів, 1991.- С. 7.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань

- України.- Ф. 1.- Оп. 25.- Спр. 127.- Арк. 92-94.
8. Там само.- Оп. 24.- Спр. 6306.- Арк. 101-102, 106.
9. Архів Управління СБУ в Львівській області.- Спр. П-2335.- Т. 2.- Арк. 11.
10. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років.- К., 1995.- С. 113.
11. Архів Управління СБУ в Львівській області.- Спр. П-2335.- Т. 4.- Арк. 94-96.

O. Bazhan

FORERUNNER OF SPIRITUAL FREEDOM

The article analyzes the social and political activities of Viacheslav Chornovil (1937-1999), famous Ukrainian dissenter in the 1960s-1980s.